

Ірина ВЕРЕЩУК

ДЕМОКРАТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Удосконалення системи адміністративно-територіального устрою є однією з пріоритетних цілей державного управління. Її досягнення відбувається завдяки системній діяльності та залучення відповідного управлінського ресурсу. Таким чином, удосконалення системи адміністративно-територіального устрою вимагає від державної влади формування і задіяння відповідного управлінського механізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Дослідження проблематики адміністративно-територіального реформування останнім часом отримало в Україні новий імпульс. Зокрема, за останні роки в Україні опубліковано низку теоретичних праць, присвячених адміністративно-територіальному устрою. Значний внесок у розробку цієї наукової проблеми зробили зокрема такі науковці: В. Борденюк, М. Дністрянський, О. Коротич, В. Куйбіда, О. Кучабський, М. Лесечко, В. Мамонова, С. Саханенко, В. Яцуба та ін. Однак досі бракує праць практичного спрямування, які б дозволили вирішити питання формування дієздатного базового рівня адміністративно-територіального устрою у кожній конкретній області України. Зокрема, йдеться про обґрунтування управлінського механізму удосконалення системи адміністративно-територіального устрою.

Тому **метою і завданням статті** є обґрунтування механізму удосконалення системи адміністративно-територіального устрою, який формується у демократичних державах.

Виклад основного матеріалу. Оскільки механізм державного управління є складною системою [1, с. 86], якому притаманна певна стійка структура, існують підстави для її членування з пізнавально-прикладної точки зору. Йдеться про доцільність виділення конкретних підсистем, покликаних забезпечувати досягнення тих чи інших управлінських підцілей. Якщо розглядати підвищення ефективності територіального управління в якості підцілі державного управління як такого, тоді можна стверджувати про наявність конкретного механізму удосконалення системи адміністративно-територіального устрою.

О. Коротич визначає конкретний механізм управління як "певне знаряддя для здійснення цілеспрямованих перетворень" [2, с. 20]. М. Круглов, розуміє його, як "сукупність економічних, мотиваційних, організаційних і правових засобів цілеспрямованого впливу суб'єктів державного управління і впливу на їх діяльність, що забезпечують узгодження інтересів учасників державного управління, які взаємодіють" [3, с. 111].

Механізм удосконалення системи адміністративно-територіального устрою не є самодостатнім та відосбленим, а лише охоплює ті структурні елементи загального механізму державного управління, які прямо, чи опосередковано впливають на територіальний аспект управлінської діяльності. У зв'язку з цим, методологічно правильним є дослідження механізму удосконалення системи адміністративно-територіального устрою у взаємозв'язку з іншими складовими загального механізму державного управління.

ВЕРЕЩУК**Ірина Андріївна,**

магістр державного управління, аспірант кафедри державного управління та місцевого самоврядування Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, міський голова м. Рава-Руська.

Анотація: у статті з точки зору підготовки до майбутньої адміністративно-територіальної реформи в Україні обґрунтовується демократичний механізм удосконалення системи адміністративно-територіального устрою та розглядаються конкретні інструменти державно-управлінського впливу на об'єкти територіального управління.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, управлінський механізм, місцеве самоврядування, децентралізація.

УДК 35.071.55(1-2/-4)+(477)

Загалом, структурними складовими комплексного механізму державного управління О. Федорчак [4] визначає такі види механізмів, як: економічний, до якого належать механізми державного управління банківською, грошово-валютною, інвестиційною, інноваційною, кредитною, податковою, страховою діяльністю тощо; мотиваційний, як сукупність командно-адміністративних та соціально-економічних стимулів, що спонукають державних службовців до високоєфективної роботи; організаційний, який охоплює об'єкти, суб'єкти державного управління, їх цілі, завдання, функції, методи управління та організаційні структури, а також результати їх функціонування; політичний, до якого належать механізми формування економічної, соціальної, фінансової, промислової політики тощо; правовий, що включає нормативно-правове забезпечення: закони і постанови Верховної Ради України, укази Президента, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, а також методичні рекомендації та інструкції тощо.

Кожен з перелічених видів тою чи іншою мірою виконує завдання, які відносяться до підвищення ефективності територіального управління. Однак, на даному етапі вітчизняного державотворення, ключова роль у вирішенні проблеми удосконалення системи адміністративно-територіального устрою належить організаційному та правовому механізмам. Більше того, успішна реалізація адміністративно-територіального реформування вимагає інтегрального підходу для формування і реалізації державної політики у правовій та організаційній сферах. Таким чином, вважаємо за доцільне виокремлення саме організаційно-правового механізму удосконалення системи адміністративно територіального устрою України, як стрижневого елемента комплексного механізму державного управління територіальним розвитком.

З точки зору формального підходу пропонуємо до організаційно-правового механізму удосконалення системи адміністративно-територіально устрою віднести акти права та інші обставини соціально-культурного характеру, які безпосередньо визначають взаємодію управлінських суб'єктів з адміністративно-територіальними об'єктами, або суттєво впливають на неї. Натомість з функціональної точки зору до організаційно-правового механізму належить зарахувати різні поєднання важелів та інструментів впливу на окремі сторони об'єкту управління, що в сукупності вирішують єдине завдання територіального управління – підвищення його ефективності.

Кожен управлінський механізм є змінним, оскільки цілі управління підлягають коректуванню та удосконаленню в залежності від низки обставин політичного, економічного, соціального характеру тощо. Як відзначає В. Борденюк, "у різні історичні епохи пріоритетного значення набувають ті або інші функції держави, змінюються їх зміст, форми і методи реалізації. Залежно від конкретних історичних умов виникають одні функції, зникають інші" [5, с. 125].

Важливим конфігуратором системи впливу суб'єкта управління на керований об'єкт є державно-політичний режим. Як відзначають А. Чемерис та М. Лесечко, "на вибір конкретних, часткових цілей суб'єкта вирішальний вплив має його загальна ідеологія, система цінностей, якої він дотримується" [6, с. 229]. У зв'язку з цим, механізми державного управління за демократії будуть суттєво різнитися від відповідних механізмів, які практикуватимуться при тоталітаризмі чи авторитаризмі.

Підтвердженням цієї тези слугує зокрема специфіка суб'єкт-об'єктних відносин у демократичних умовах на противагу від авторитаризму та тоталітаризму. Наприклад, за демократичного державно-політичного режиму має місце, по-перше, ускладнення управлінського суб'єкта, а по-друге – посилення його взаємодії з об'єктом управління. Останнє, своєю чергою, обумовлює певну предметну розмитість між суб'єктом та об'єктом управління. Як зауважує з цього приводу О. Коротич, "державна, її соціально-економічні територіальні системи, органи державної влади та місцевого самоврядування, народ країни та окремі громади виступають одночасно і як суб'єкти, і як об'єкти управління" [2, с. 184]. Таким чином, належить погодитися з твердженням, що "кожен громадянин одночасно виступає у ролі управлінського суб'єкта та об'єкта, а визначальність його впливу на управлінський процес залежить від рівня його соціальної активності" [7, с. 23].

В. Мамонова наочно ілюструє цю особливість на прикладі системи управління містом за демократичних умов. Керуюча підсистема у цьому випадку представлена двома категоріями суб'єктів: безпосередньо органами управління, якими в нас є місцеві державні адміністрації, територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади й органи місцевого самоврядування, а також опосередковано – бізнесом, населенням, громадськими організаціями, які в умовах побудови громадянського суспільства мають можливість суттєво впливати на процес прийняття управлінських рішень [8, с. 71].

Реформування системи адміністративно-територіального устрою в демократичних умовах здійснюється з метою раціоналізації взаємозв'язку соціально-економічного життя громадян з системою державного управління. У зв'язку з цим, поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці повинен враховувати весь комплекс локальних та регіональних взаємозв'язків з одного боку з загальнодержавними, а часом навіть міжнародними інтересами – з іншого [9].

Адміністративно-територіальний устрій можна розглядати не лише з формальної точки зору, як "законодавчо закріплену систему поділу держави на територіальні підрозділи, відповідно до якої твориться система органів державної влади і місцевого самоврядування" [10, с. 125]. Аналізуючи його кризь призму функціональної ролі в державно-управлінському процесі, він постає уже в якості конкретного механізму забезпечення ефективності територіального управління. Як зазначає О. Кучабський, "адміністративно-територіальні одиниці, структурно об'єднані між собою, є своєрідним інструментом реалізації державного управління" [11, р. 29].

Своєю чергою організаційно-правовий механізм удосконалення системи адміністративно-територіального устрою включає в себе повністю, або частково такі механізми (інструменти) державно-управлінського впливу, як: децентралізацію та субсидіарність, локалізацію та регіоналізацію, укрупнення та розукрупнення тощо. З точки зору вирішення завдань, пов'язаних з удосконаленням адміністративно-територіального устрою, в якості управлінських механізмів можна розглядати також місцеве самоврядування та регіоналізацію. Перший – як засіб використання потенціалу самоорганізації, а другий – як інструмент залучення ресурсу економіко-географічного положення соціально-територіальних систем у підвищенні ефективності територіального управління загалом.

Стратегічна мета державно-управлінської діяльності полягає у підвищенні ефективності територіального управління. У демократичних умовах її досягнення передбачає реалізацію низки конкретних часткових цілей, для чого використовуються окремі управлінські інструменти. Серед таких конкретних часткових цілей провідне значення відводиться посиленню соціально-економічної активності, запровадження адекватного територіального розподілу сфер впливів і відповідальності органів влади, а також підвищення функціональної ефективності управлінського процесу. Таким чином, об'єктом впливу інструментів є, по-перше, соціальні відносини на певних територіях, по-друге – конфігурація територіальних систем, а по-третє – організаційна структура органів влади.

Важливим завданням адекватного адміністративно-територіального розподілу є подолання територіальних диспропорцій у соціально-економічному розвитку. Як відзначає А. Транін відповідна модернізація адміністративно-територіальних структур може бути викликана між іншим "необхідністю усунення і пом'якшення диспропорцій між високо розвинутими і відсталими регіонами, які перешкоджають економічному розвитку" [12, с. 119].

Сучасна практика державно-управлінської діяльності об'єднує цілий перелік інструментів для досягнення конкретних управлінських цілей. Ці інструменти можна класифікувати за їх універсальністю. Якщо один інструмент дозволяє вирішувати значну кількість управлінських завдань, то його можна окреслити як універсальний, якщо декілька – то загальний, якщо натомість інструмент дозволяє вирішувати лише конкретну вузьку управлінську проблему, то тоді його належить визначати як спеціальний.

Серед спеціальних інструментів соціально-економічної активізації слід виділяти зокрема ідентичність, залучення, інтеграцію та кооперацію. Кожен з зазначених інструментів не застосовується відокремлено, оскільки лише в правильному поєднанні з іншими, виникає можливість комплексного вирішення управлінського завдання.

Культивування ідентичності дозволяє сформувати емоційну прив'язаність населення до конкретного місця проживання, що проявляється у зростанні бажання брати участь у вирішенні проблем місцевого значення. Варто погодитися з думкою П. Штомпки, що "від сильної, стабільної і міцно обґрунтованої ідентичності залежить почуття безпеки, стабільності, прив'язаності громадян, клімат довіри, лояльності і солідарності по відношенні до спільноти" [13, s. 12].

Залучення дає змогу задіяти потенціал соціально-економічної активності конкретних громадян для вирішення спільних завдань конкретних територіальних систем. Серед важливих завдань у цьому питанні М. Долішній виділяє наприклад "запровадження форм безпосередньої участі громадян у реалізації місцевих завдань соціально-економічного розвитку" [14, с. 114].

В. Яцуба визначає дві умови саморозвитку територій: перша – людський капітал, його якість, друга – фізична та соціальна інфраструктура [15, с. 92]. Якщо у питанні формування на конкретній території людського капіталу задіюються інструменти посилення ідентичності та залучення, то для формування відповідної інфраструктури необхідна інтеграція, як забезпечення умов для належної комунікації в межах соціально-територіальних систем і відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Ще одним інструментом посилення соціально-економічної активності є кооперація. Як слушно стверджує Т. Качмарек, "необхідність міжтериторіальної співпраці адміністративних одиниць є наслідком соціально-економічної дійсності, яка швидко змінюється, яку загалом повільніше наздоганяють зміни, чи реформи адміністративних структур" [16, s. 230].

Важливому завданню формування адекватного територіального устрою служить інструмент концентрації, який полягає в раціональному розміщенні управлінського ресурсу у відповідних точках чи ділянках географічного простору, що дозволяє забезпечити з одного боку інтенсифікацію соціально-економічних процесів, а з іншого – поборювати наростаючі територіальні диспропорції у рівнях соціально-економічного простору. Як відзначає З. Дзеніс, "одним з видів концентрації є центральність. У цьому аспекті певне значення набуває приуроченість досліджуваної сукупності точок не тільки певним центральним точкам, але й певним лініям, ареалам чи просторовим утворенням [17, с. 62].

Ключовим інструментом ефективності територіального управління є адміністративне розмежування. О. Кучабський стверджує, що завдання підвищення ефективності територіального управління вимагає "першочергового врахування при адміністративно-територіальному розмежуванні ступеня відповідності між адміністративно-територіальною та соціально-економічною системами" [18]. З. Дзеніс звертає увагу, що ефективність розподілу сфер впливу конкуруючих адміністративних центрів визначається двоюко: "як ефективність переміщень, які вимірюються відстанню від центра до периферійних частин ареала, і як ефективність границь, що вимірюються їх периметром" [17, с. 65].

Черговим інструментом забезпечення адекватного територіального розподілу сфер впливів і відповідальності органів влади є адміністративно-територіальний перерозподіл. Полягає він у суттєвих змінах конфігурації адміністративно-територіальних одиниць і є наслідком адміністративно-територіальних реформ. Класифікацію способів змін адміністративних меж на прикладі локального рівня здійснив Т. Качмарек, який виділив: відокремлення (сецесію), об'єднання (комасацію, амальгацію, фузію, чи агрегацію), приєднання (анексію), формування (креацію), поділ (фрагментацію), розподіл (парцеляцію) тощо.

Під відокремленням Т. Качмарек пропонує розуміти виділення певної частини адміністративної одиниці з подальшим її включенням до іншої. Об'єднання визначається як агрегація адміністративних утворень шляхом формування нової адміністра-

тивної одиниці. Приєднання являє собою повне, або часткове включення більшою адміністративною одиницею меншої. Формування розглядається як утворення нової адміністративної одиниці з частини території сусідніх одиниць. Поділ виступає як фрагментація адміністративної одиниці на декілька окремих одиниць. У свою чергу розподіл кваліфікується як ліквідація адміністративної одиниці внаслідок поділу її території між сусідніми одиницями [16, s. 133].

Інструментів забезпечення функціональної ефективності управлінського процесу з точки зору завдань територіального управління є багато. Проте, на нашу думку, ключовим з точки зору раціонального використання управлінського ресурсу є делегування повноважень. В. Кравченко відзначає, що делегування матеріалізується у вигляді партнерської угоди, за якою певні управлінсько-розпорядчі функції передаються від органів центральної влади до так званих агентств (вони отримують також обмежену фінансову і адміністративну самостійність) [19, с. 146].

Похідними від інструменту делегування є інструменти автономності, дієздатності, деконцентрації, децентралізації, субсидіарності тощо. О. Кучабський пропонує класифікувати адміністративно-територіальні за рівнем їх автономності в реалізації процесу управління на: недієздатні (обмежено дієздатні), дієздатні та самодостатні, яким характерний певний рівень автономії [18]. У цьому відношенні спостерігається прямий зв'язок і взаємозалежність між автономністю та дієздатністю адміністративно-територіальних одиниць, який визначається адекватністю обсягів делегованих з вищих ієрархічних рівнів управлінських повноважень. Таким чином, під дієздатністю адміністративно-територіальної одиниці (соціально-територіальної системи, чи її управлінського органу) пропонуємо розуміти відповідність між делегованими на її рівень управлінськими компетенціями та спроможністю їх реалізувати.

Оптимізувати відносини між ієрархічними рівнями системи територіального управління дозволяють такі інструменти, як деконцентрація, децентралізація та субсидіарність. Вони своєю чергою теж є відповідним віддзеркаленням масштабів автономності, обсягу делегованих повноважень та рівня дієздатності соціально-територіальних систем і їх адміністративно-територіальних структур. В. Кравченко під деконцентрацією пропонує розуміти "адміністративно-управлінську домовленість, згідно з якою орган центральної влади передає певні функції своїм представництвам на місцях", що у вітчизняній політичній літературі є синонімом вертикалі виконавчої влади [19, с. 146]. Децентралізація державного управління розуміється як "розширення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за рахунок повноважень центральних органів виконавчої влади з метою оптимізації і підвищення ефективності управління суспільно важливими справами, найповнішої реалізації регіональних і місцевих інтересів" [15, с. 117].

Є. Кіш визначає субсидіарність, як "громадсько-політичний принцип, за яким вищі суспільні одиниці мають право і повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні" [20, с. 53]. З огляду на це, субсидіарність за своєю суттю можна вважати інструментом територіального управління, дзеркально пов'язаним з децентралізацією. Якщо при децентралізації обсяг делегування визначається з точки зору інтересів вищих управлінських органів, натомість субсидіарність передбачає делегування повноважень з огляду на спроможність підпорядкованими управлінськими структурами їх ефективно реалізовувати.

Інструмент організаційної гнучкості дозволяє вирішувати часткові специфічні управлінські проблеми, які не потребують зміни цілої управлінської системи, а можуть бути ефективно вирішені шляхом деяких відхилень на рівні управлінських підсистем. У територіальному управлінні організаційна гнучкість веде до порушення принципу симетричності у розподілі управлінських повноважень на одному і тому ж адміністративно-територіальному рівні. Наочним прикладом організаційної гнучкості системи територіальної організації влади в Україні є феномени Автономної Республіки Крим, міст зі спеціальним статусом Київ і Севастополь тощо.

У низці європейських держав характерною практикою застосування інструменту організаційної гнучкості є використання моделі двоступеневої організації терито-

ріальної громади. Як зазначає В. Яцуба, найбільшого розвитку ця модель набула у федеральній землі Рейнланд-Пфальц [15, с. 352]. А. Транін, характеризуючи двоступеневу систему управління, відзначає, що об'єднання територіальних колективів у своєрідний синдикат не обов'язково повинне вести до уніфікації системи управління, а залишає за ними автономність у внутрішніх справах. "Вони лише делегують низку своїх повноважень органу, який представляє вищезначений синдикат...", відзначає науковець [12, с. 60].

Важливим інструментом підвищення ефективності територіального управління є конкурентність, яку слід розглядати як забезпечення здорової змагальності між соціально-територіальними системами одного ієрархічного рівня та їх управлінськими органами. У контексті конкурентності територіальних одиниць Т. Качмарек звертає увагу, що вони "підпорядковуються ринковим механізмам, свідченням чого є їхні організаційні здобутки, інвестиції, рівень задоволення суспільних потреб" [16, с. 231]. Своєю чергою, С. Максименко розглядає забезпечення регіональної конкурентоздатності як одне з завдань регіональної політики [21, с. 20].

У демократичних умовах принципового значення набувають інструменти впливу громадян на формування та політику своїх представницьких органів. Серед найбільш поширених інструментів такого впливу можна навести референдум та вибори.

Очевидно, що інструментарій громадянської участі в управлінському процесі є значно ширшим. Т. Качмарек відзначає, що у західних демократіях одночасно діють і інституційні механізми, які забезпечують громадянський вплив і контроль над діяльністю органів самоврядування, і неформальні інструменти суспільної партиципації (залучення). Серед них науковець виділяє: право вибору до представницьких органів, інститут референдуму, громадські консультації, громадські петиції, вивчення громадської думки, громадські представницькі групи з дорадчим голосом тощо [16, с. 90]. Вважається, що демократизація управління на місцевому рівні можлива шляхом застосування таких трьох видів прямого волевиявлення: місцева ініціатива, місцевий референдум, відкликання посадової особи, радників (депутатів) [23, с. 305]. С. Саханенко, наголошуючи на особливому значенні референдуму, як формі волевиявлення громадян, пропонує ввести окреме поняття адміністративно-територіального референдуму, який врегулював би питання змін території муніципальних утворень – включення до складу міста частини або всієї сусідньої території, створення нового муніципального утворення [24, с. 122].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, успішна реалізація адміністративно-територіального реформування України вимагає інтегрального підходу до формування і реалізації державної політики у правовій та організаційній сферах, ключова роль у вирішенні проблеми удосконалення системи адміністративно-територіального устрою на сьогодні належить саме організаційно-правовому механізму, як стрижневою елементу комплексного механізму державного управління територіальним розвитком. В цілому удосконалення системи адміністративно-територіального устрою є завданням комплексного управлінського механізму, який включає в себе усі структурні елементи загального механізму державного управління, які спроможні впливати на територіальний аспект управлінської діяльності.

Література:

1. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : Курс лекций [Текст] / Г. В. Атаманчук. – М. : Юр. лит., 1997. – 400 с.
2. Коротич О. Б. Державне управління регіональним розвитком України [Текст] / О. Б. Коротич. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ "Магістр", 2006. – 220 с.
3. Круглов М. И. Стратегическое управление компанией : Учебник для вузов [Текст] / М. И. Круглов. – М. : Русская деловая литература, 1998. – 768 с.
4. Федорчак О. В. Класифікація механізмів державного управління / О. В. Федорчак // Демократичне врядування. – 2008. – Вип. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008-01/O_Fedorchak.pdf

5. Борденюк В. Деякі проблеми законодавчого визначення компетенції органів місцевого самоврядування в Україні / В. Борденюк // Вісник УАДУ [Текст]. – 1997. – №1. – С. 118-129.
6. Чемерис А. О. Системний підхід до прийняття управлінських рішень / А. О. Чемерис, М. Д. Лесечко // Вісник УАДУ [Текст]. – 2001. – №4. – С. 224-233.
7. Кучабський О. Г. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення [Текст] : монографія / Олександр Кучабський. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 316 с.
8. Мамонова В. Управління територіальним розвитком: методологічні засади / В. Мамонова // Управління сучасним містом [Текст]. – 2004. – №7-9 (15). – С. 70-73.
9. Верещук І. Оцінка результатів адміністративно-територіальної реформи Республіки Польщі: опыт для України / І. Верещук // Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və tətbiqi, 2013, № 3. – С.185-193.
10. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі [Текст] / М. С. Дністрянський. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені І. Франка, 2000. – 310 с.
11. Kuchabsky O. G. Evolution of Administrative-Territorial Structures: Theoretical-Methodological Aspect / Oleksandr G. Kuchabsky // Economic, Social and Administrative Changes in Central and Eastern European Countries [Text] / [ed. : Myron Lesechko, Cezary Mądry]. – Lviv : LRIPA NAPA, 2009. – P. 29-38.
12. Транин А. А. Административно-территориальная организация капиталистического государства [Текст] / А. А. Транин. – М. : Наука, 1984. – 145 с.
13. Sztompka P. Mu Europejczyzy // Gazeta Wyborcza. – 2003. - № 193/4404.
14. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові пріоритети [Текст] / М. І. Долішній. – К. : Наукова думка, 2006. – 511 с.
15. Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування [Текст] / [В. Г. Яцуба, В. А. Яцюк, О. Я. Матвіїшин та ін.]. – К. : [б. в.], 2008. – 366 с.
16. Kaczmarek T. Struktury terytorialno-administracyjne i ich reformy w krajach europejskich [Tekst] / Tomasz Kaczmarek. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2005. – 391 s.
17. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономгеографических исследований [Текст] / З. Е. Дзенис. – Рига : Зинатне, 1980. – 262 с.
18. Кучабський О. Г. Принципові підходи до класифікації адміністративно-територіальних одиниць / О. Г. Кучабський // Державне будівництво [Електронний ресурс] : електрон. наук. фах. вид. ХарРІДУ НАДУ. – 2007. – №2. – Режим доступу : http://kbuara.kharkov.ua/e-book/n_2_2007/doc/2/06.pdf
19. Кравченко В. Єднання через різноманітність. Децентралізація влади і формування регіональних еліт в умовах демократичного оновлення суспільства / В. Кравченко // Розвиток громад і регіонів України [Текст] / [за ред. С. Максименка]. – К. : [б. в.], 1999. – С. 133-153.
20. Кіш Є. Регіональна політика Європейського Союзу: стратегічні імперативи для України / Є. Кіш // Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України [Текст]. [за ред. С. Максименка]. – К. : Логос, 2000. – С. 28-61.
21. Максименко С. Філософія і еволюція регіональної політики. Потенціал кризи / С. Максименко // Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України [Текст] ; [за ред. С. Максименка]. – К. : Логос, 2000. – С. 10-27.
22. Муніципальне право України [Текст] / [В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін.] ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.
23. Основи демократії [Текст] : посібник / [М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій ; редкол. : Д. Перлін, В. Андрущенко, В. Волович та ін. ; М-во освіти і науки України; Акад. пед. наук України. Ін-т вищої освіти; Укр.-канад. проект “Демократ. Освіта”. – К. : вид-во „Ай-Бі”, 2002. – 684 с.
24. Саханенко С. Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування [Текст] / С. Є. Саханенко. – Одеса : Видавництво ОФ УАДУ, 2001. – 380 с.